

7. Iversen, J. The Influence of Prehistoric Man on Vegetation. København, 1949.
8. Hastrup, K. Kinship in Medieval Iceland. In: Dansk etnografisk tidskrift. Vol 23. København, 1981, p 332.
9. Euren, G. E. Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. Hämeenlinna, 1860, Lönnrot, E. Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. II. Porvoo, 1930.
10. Toivonen, J. H. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 3. 1962.
11. Hamilton, U. Jordpuls, fadernas gatfulla kraft. Skvode, 1986.
12. Mookerjee, A. Zoga Art. London, 1975; Lönnrot, E. Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. II. Porvoo, 1930.

LÕUNA-EESTI XIII - XVII/XVIII SAJANDI KÜLAKALMISTUD RAHVATRADITSIOONIS JA USKUMUSTES

Heiki Valk. Eesti, Tartu

Vaatamata maa ristimisele ja kirikuorganisatsiooni kujunemisele XIII sajandi algusveerandil on Eesti rahvakultuuris säilinud kuni uuema ajani märkimisväärset hulgal ristiusueelsest ajast pärinevaid kombeid ja uskumusi. Arhailiste joonte pikaajalise püsimise poolest erineb Eesti matmiskombestik oluliselt kesk- ja uusaegse kristliku Euroopa kultuurilisest üldtaustast. Kui Soomes ja Skandinaaviamaades on ristimise vastuvõtmine toonud endaga peaaegu koheselt kaasa vanade kalmete mahajätmise ja surnute matmise kirikaedadesse, siis Eestis on külade ja talude juures paiknevate külakalmistute kasutamine üldiselt jätkunud ka ristiusu ajal. Kuigi juba XIII sajandi algusveerandil, muistse vabadusvõitluse ajal algas Eestis matmine kirikaedadesse,¹ on kogu keskaja ja Rootsi aja vältel nendega paralleelselt kasutusel püsinud ka kohalikud külakalmistud. Viimaste olemus, koht omaaegses kultuurikontekstis ja kiriklik aktsepteeritus jäävad keskaja puhul allikate vähesuse tõttu võrdlemisi ebaselgeks. Kui alates Rootsi võimu kehtestamisest (Põhja-Eestis 1583, Lõuna-Eestis *de facto* 1625) leidub arvukalt kirjalikke teateid kiriku ja Rootsi riigivõimude võitlusest külakalmetele matmise vastu,² näib kogu katoliku aja vältel kirik olevat säilitanud külakalmete suhtes faktiliselt tolerantse hoiaku.³ Kiriku püüdlustele vaatamata on külakalmistud väga ulatuslikult kasutusel püsinud kuni XVII sajandi lõpu - XVIII sajandi alguseni. Kirikuraamatutes kajastuv ristimiste ning matmistest arvuline suhe ja arheoloogiline materjal kinnitavad ühtviisi, et külakalmistute kasutamine on Lõuna-Eestis üldiselt lõppenud alles 1720. aastatel.⁴ Nagu allpool näeme,

leidub rahvatraditsioonis andmeid aga ka hilisemal ajal toimunud matmistele kohta.

Külakalmistud paiknevad reeglina liivase või kruusase pinnasega kungastel, mille läbimõõt ulatub mõnekümnest kuni sajakonna meetrini. Matusepaigad asetsevad üldiselt nii praeguste kui ka keskaegsete küla- ja talukohtade läheduses. Kaugus kalmistu ja samaaegse külaaseme kultuurkihi vahel jääb reeglina 100/200 ja 600/700 meetri vahemikku. Kuna külakalmistud asuvad valdavas enamuses kultuurmaastikul ja on tihedalt seotud ka praeguse asustusega, on nad kruusavõtmise, maaparanduse, ehituste, maanteede laiendamise ja põllutööde läbi tihti kahjustatud või täielikult hävitatud.

Alates 1870. aastatest on külakalmistud tänu sealt pärinevatele esemeleidudele olnud arheoloogilise uurimise objektiks. Praeguse seisuga on Eestis vastavaid uurimistöid toimunud enam kui 80 ristiusuaegsel külamatusepaigal. Arheoloogiliste kaevamiste ja juhuleidude käigus on kogunenud võrdlemisi ulatuslik andmestik külakalmistute matmiskombestiku kohta, mis käesolevaks ajaks on Lõuna-Eesti osas ka läbi töötatud.⁵ Põhijoontes vastab see ristiusu tavadele: haudades puuduvad relvad ja suuremad tööriistad ning surnud on enamasti maetud peaga lääne suunas. Siiski võib kombestikus täheldada ka selgeid muinasajast pärinevaid jooni. Nii esineb kõikjal Eestis väiksemaid hauapanuseid, Lõuna- ja Ida-Eestis ka ehteid. Võrumaal võib kohata meeste ja naiste matmist peaga vastassuunas vähemalt XVII sajandi lõpuni. Selgelt muinasaegsete traditsioonidega seostuvat surnute põletamise kommet tuleb Lõuna-Eestis küll väiksearvuliselt ja hajusalt, kuid geograafiliselt võrdlemisi laiaulatuslikult ette kuni XVI sajandini.⁶

Kuigi külakalmistute seas võib esineda ka lühemaajaliselt, sõdade, taudide või näljahädade ajal kasutatud matusepaiku, kinnitab arheoloogiline materjal veenvalt, et valdavas osas on tegemist regulaarselt ja pikaajaliselt, sajandite vältel kasutusel olnud kalmistutega.

Ristiusuaegsed külakalmistud on Eestis väga arvukad: nende hulk ulatub tõenäoliselt ligikaudu kahe tuhandeni. Lõuna-Eestis hõlmab autori uurimispiirkond Lõuna-Tartumaa, Võrumaa, muistse Sakala ala ning Setumaa lääneosa (Lõuna-Tartumaal Rannu, Puhja, Nõo, Kambja, Võnnu, Rõngu, Otepää ja Sangaste kihelkonnad, Võrumaal Kanepi, Põlva, Rāpina, Urvaste, Hargla, Karula, Rõuge ja Vastseliina kihelkonnad, Viljandimaal Suure-Jaani, Kõpu, Viljandi, Paistu, Tarvastu ja Helme kihelkonnad ning Pärnumaal Saarde, Halliste ja Karksi kihelkonnad; Setumaa osas on lähema vaatluse all maakonna sõjajärgsel ajal Eesti NSV külge kuulunud läänepoolsed osad). Käesoleva seisuga on teada 785 kihelkonnakirikust eemal asuvat matusepaika, mille puhul on suure tõenäosusega tegemist kesk- ja rootsiaegsete kalmistukohtadega. Tegelikult võib see arv olla veelgi suurem, sest kaugeltki kõik muistised ei pruugi arhiivimaterjalides kajastuda.

Kuigi külakalmistute kasutamine on Lõuna-Eestis üldiselt lõppenud XVIII sajandi algusveerandil, on mälestused vanadest matusepaikadest elujõus püsinud kuni käesoleva sajandi keskpaigani. Mitmesuguseid pärimuslikke teateid külakalmistute kohta võib leida rahvaluulekogudest; vahel on kohaliku rahva seas kuni praeguse ajani alal hoidunud ka elav traditsioon. Asustuspildi muutumine, talude tühjenemine ja maaelanikkonna ulatuslik ümberpaiknemine sõjaajajärgsel ajal on siiski viinud olukorrani, kus põhjalikumaid teateid ja lugusid vanade kalmete kohta võib kohalike elanike käest nüüdisajal kuulda vaid üksikjuhtudel - enamasti piirdub paiga tundmine vaid kohanime või matusepaiga olemasolu konstateerimisega. Paljud veel poole sajandi eest kirjeldatud muistised on praeguseks ajaks rahva mälust täielikult kustunud. Lähemad kümnendid, mil Eesti küladest kaovad kollektiviseerimiseelse aja talupidajate põlvkonna viimased esindajad, toovad endaga tõenäoliselt kaasa vastava traditsiooni peaaegu täieliku katkemise.

Kõige rikkalikumaid andmeid Lõuna-Eesti külakalmistutega seonduvast rahvatraditsioonist ja uskumustest võib leida Tartust Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudest. Oluliseks teabeallikaks on ka Kirjandusmuuseumis leiduvad Akadeemilise Ajaloo Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaatide poolt 1920. aastatel koostatud kihelkonnakirjeldused, Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori arhiiv ning Keele ja Kirjanduse Instituudi kohanimede kartoteek. Üht-teist on käesoleva ülevaate kirjutamiseks lisandunud ka 1984.-1993. aastal autori omapoolsete välitööde käigus.

Kuna XIX sajandi II pool tõi endaga kaasa Eesti küldes aastasadu põhi-joontes muutumatuna püsinud eluviisi ja mõttelaadi kokkuvarisemise, kujutavad olemasolevad materjalid endast vaid väheseid riismeid varasemast, kahtlemata märksa mitmekesisemast ja rikkalikumast tervikpildist. Analüüsitud materjal pole täiuslik ja esinduslik ka kogumistöös spetsiifikast tulenevalt: kui rahvaluulelised materjalid on suhteliselt informatsioonirikkad, siis arheologia-alastes kihelkonnakirjeldustes on piirdutud enamasti vaid ülestähendustega muistise enda ja sealt saadud leidude kohta. Seetõttu on veel tänapäevalgi kohalikelt elanikelt vahel võimalik kuulda uusi andmeid juba 1920. aastatel või varemgi kirjeldatud kalmistute kohta.

Vaatamata fragmentaarsusele võimaldab olemasolev materjal siiski saada teatava läbilõike külakalmistutega seonduva rahvatraditsiooni iseloomust. Võib arvata, et üleskirjutatud uskumuslikud teated kajastavad ka keskaegses ja rootsiaegses maailmapildis esinenud arusaamu ega oma olulisi sisulisi erinevusi: pigem võiksid lahknevused olla kvantitatiivset kui kvalitatiivset laadi.

Ühe arvukama pärimuslikku laadi teadete liigi moodustavad rahvapärased andmed matusepaiga kasutusaja kohta. Väga laialt levinud ajamääratlus on kahtlemata *rootsi* sõnatüvi, mis seostub 1700.-1710. aastal Põhjasõja käigus

järk-järgult lõppenud Rootsi ajaga. Külakalmistuid tuntakse kui *rootsi*, *rootsiaegseid*, *rootslaste*, *rootsi sõja*, *rootsi sõdurite*, *rootsi rahva* või muid sarnaseid nimetusi kandvaid matusepaiku. Vastavat toponüümikat või traditsiooni esineb 116 matusepaiga puhul (14,8%: 19 Sakala alal, 56 Lõuna-Tartumaal ja 41 Võrumaal). Samasse ajaloolisse konteksti langeb ilmselt ka külakalmistute määramine sõjaaegsete matusepaikadena või sõjamatustena - vastavat ajamääratlust esineb kokku 199 kalmistu puhul (25,4%), millest 67 langeb Sakala, 74 Lõuna-Tartumaa ja 58 Võrumaa arvele. On vähe usutav, et külakalmistupärimuses võiksid olulisel määral kajastuda mälestused varasematest sõdadest: väga tõenäoliselt on ohvriterohke ning vahetult järgnenud katkuga seostuv Põhjasõda varasemad pärimused hajutanud ning varjutanud. Kahtlusteta on sõja iseloomu täpsustavate määratluste seas esikohal rahvapärane *rootsi sõja* nimetus. Sõnatüve *rootsi* esineb külakalmistutega seonduva sõjatradsiooni olemasolu korral kokku 71 juhul (9,0%). Vene-Rootsi sõda mainitakse seevastu vaid 5, *poola sõda* aga 3 korral. Põhjasõja nime esineb seoses 45 külakalmistuga (5,7%). Jääb ebaselgeks, kuivõrd on siinkohal tegemist rahvaehtsa ja kuivõrd koolihariduse läbi omaks võetud nimetusega.

Vahel seostuvad kalmistud rahvatraditsioonis otseselt lahingutegevusega: mainitakse rootsi ohvitseride ja sõdurite või lahingus langenud sõdurite matmist. Mõnikord seostab rahvasuu kalmistutel leiduvaid üksikuid kiviriste Rootsi ohvitseride haudadega. Kuigi sõjas langenud sõdurite matmist kohalikele külakalmistutele ei saa pidada välistatuks, on rahvatraditsioon sõdurite osatähtsust maetute hulgas ilmselt tugevasti üle hinnanud. Sõjaväevormi atribuutide puudumine ei luba ühtegi Lõuna-Eesti külakalmistutel arheoloogiliselt uuritud enam kui 1500 matusest pidada tõsikindlalt sõduritele kuuluvaks. Ka külakalmistutelt saadud juhuleiud ei viita millegagi sõdurihaudade olemasolule: vastavasse konteksti võiks ehk kuuluda vaid üks kannaga vasknõõp Roiu külakalmistult Võnnu kihelkonnast. Kuigi rahvasuu mainib mitmeid relvadeid kalmetest ja seostab neid Põhjasõjaga, jäävad sellised teated kokkuvõttes võrdlemisi ebakindlateks ja võivad langeda suulise traditsiooni liialduste valdkonda. Kindlamalt lubavad Põhjasõja konteksti oletada vaid üksikud kontrollimata andmed püssiraudade ja tääkide leidmise kohta.

Märksa vähem - kokku vaid viiel juhul - esineb seoses külakalmistutega nimetust *poola*. Kuigi külakalmistud on Lõuna-Eestis 1582.-1625. aastani väljandanud Poola võimu ajal olnud väga intensiivselt kasutusel, on selleaegsed mälestused tuhmunud ja hilisema Rootsi aja poolt välja tõrjutud. Ajamääratlust *katoliku* esineb vaid 13 Võrumaa külakalmistu puhul - enamasti viimastega seostunud kabelite kontekstis. Kõnesoleva termini rahvaehtsuses on alust tõsiselt kahelda: tegemist võib sageli olla kirjutajate või kogujate omapoolse lisandusega.

63 juhul (8,0%) on külakalmistuid peetud katkuaegseteks matusepaikadeks. Eriti suur on katkupärimuse osa Sakala alal, väiksem Lõuna-Tartumaal ja silmapaistvalt tagasihoidlik Võrumaal (vastavalt 37, 20 ja 6 teadet). Ilmselt on tegemist mälestustega Põhjasõjale vahetult järgnenud, Lõuna-Eestis 1710.-1712. aastani väldanud katku kohta.

Rahvatraditsioonis leiavad mälestused katkuajast vahel võrdlemisi värvi- kat kajastamist. Nii olevat katku ajal surnuid Pringi kalmele (Sangaste) kümnete kaupa haudadesse maetud (ERA II 242, 586 (4)). Karijärve kalmele *maetud palju, hunnikute viisi, katku aigu, kes sinna veeti* (autori kogutud andmed 1985. a). Kärksi Viilupi kalmele (Viljandi khk) olevat katku ajal haigeid ka elavalt maetud (KM KO, f 199, m 16; 37). Teise jutustuse järgi võtnud matja surnute ehted omale ja läinud pärast hulluks, nii et püüdnud elusaid inimesi maha matta, et nende asju endale saada. Rahvatraditsioonis on säilinud mälestusi hullunud surnumatja käest jooksu pääsenud tüdrukust ja haigest vanamehest. Matja olnud viimane, kes selles külas katku surnud.⁷ Saarepeedi kalmele (Viljandi khk) matnud Naanu talu peremees Naan kogu Karula valla rahva; alles poole aasta pärast püüdnud ta kinni ühe mustapäise tüdrukukese, kellega ta siis Naanule elama jäänud.⁸ Saareküla (Viljandi khk) Lohuri talu peremees Annus kaevanud katku ajal mitmed suured hauad, vedanud need valge hobusega surnuid täis ja matnud maha (H III 28, 144/5 (4)). Laulaste kalmele (Saarde khk) matnud surnuid keegi vana Toomas (AA 82:1, 57). Kooruksel (Kärksi khk) polevatki katku ajal enam jõutud surnuid matta: katkuhaiged viidud salu alla surema, kus nad ka matmata jäänud.⁹ Veelikse Mikunõmme külakalmele vedanud surnuid härjapaariga Rauliste küla mees, nõiakunsti teadja Katku Jaak, kes külast ainsana elama jäänud. Kui üks härjapaar ära väsinud, võetud külast teine asemele (ERA II 236, 437 (3)¹⁰).

Pragi Kasumetsa ja Tiilikese Kalda kalmistute (Põlva ja Vastseliina khk; Mss 46, 114c; KM KO, f 200, m 6:2, 4) puhul kõneldakse koolerasse surnute matusepaigast. Vana-Antsla Kollerimäele (Urvaste khk) maetud möödunud sajandi algupoolel 60 inimest, neist kolm veel elavat haiget (KM KO, f 199, m 30, 4). Koolerahaiged olevat pandud kinni mõisa rehte (Kääpa rehte), kus nad siis ka surnud (RKM II 72, 135 (1)).

Väga vähe, vaid 4 juhul on külakalmistuid seostatud näljaaegsete matmistega. Ilmselt on tegemist 1695-1697. aastate Suure Nälja ohvritega. Näljatradsiooni vähesus kinnitab veenvalt, kui tugevasti on veidi hilisemad sündmused - Põhjasõda ja katk - varasemaid varjutanud.

Rahvatraditsioon annab ilmekalt tunnistust väga ulatuslikust kalmetele matmisest Põhjasõja ja järgnenud katku ajal ning on kooskõlas arheoloogiliste ja kirjalike allikate andmetega külakalmistute viimase kasutusaja kohta. Seoses 1695.-1697. aastate Suure Nälja, Põhjasõja ja järgnenud katkuga on Eesti rahvaarv

ligikaudsete hinnangute kohaselt langenud 350-400 000 hingelt 130-150 000 hingele.¹¹ Väga tõenäoline, et valdav osa selle raske aja ohvritest on maetud vanadele külakalmistutele. Vastavad andmed on veenval kujul säilinud näiteks Rõuge ja Halliste kihelkonna osas.¹²

Vahel on rahva mälus säilinud ka teateid viimaste külakalmistutele matmiste kohta. Rahvamälestuste kohaselt on Atramõisa Kitse ja Miku talu kalmele (Rõngu khk) maetud viimati XVIII sajandi lõpul, Ahunapalu Põdranina ja Rasina Tigase kalmele (mõlemad Võnnu khk) XIX sajandil. Verilaskja kalmele (Viljandi) maetud viimasena kellegi XVIII/XIX sajandi vahetuse paiku sündinud Märt Milleri tädi. Mõõnaste kalmele maetud viimasena üks laps ja üks soldat, Verevi Mäitupäälsele (Rannu khk) kaks vanatüdrukut: Luhtsaba-Leenu ja Tutulututu Jõõva, Kaagvere Lüüde kabelisse (Võnnu khk) Miilitsa Mari, Meerapalu Piiri talu Pähnamäele (Räpina khk) aga üks Tuna Iriska nimeline naine. Viimaseks Langsaare Sandiristi kingu nimelisele kalmele (Saarde khk) muldasängitatuks olnud üks sant. Kalmete kasutamise lõpuaegade kohta kannab endas teavet ka Rõuge-Vastseliina tee ääres asuva Vaeste- ehk Lastekalmatumäe nimi. Kirmsi Sandikalmele maetud mõisa ajal vanu inimesi, vaeseid ja kerjajaid (ERA II 245, 640 (3)), Tõlla kalmele (Halliste khk) aga mustlasi. Mustlaste matmisega seostuvad ka Võnnu kihelkonnas asuvad Terikeste Rodima ja Uniküla Porgaveski kalmed: esimest tunti rahvasuus kui mustlaste kabelit, teisele maetud arvatavasti XVIII sajandi lõpus üks rändmustlaste laps. Ka Paistu Mustlasemäe nimetus viitab mustlase matusele. Sirvaste kalmele (Otepää khk) on viimastena surnuid maetud Sopardi talust. See talu, kus elanud kuulsad targad ja lausujad, polevat tahtnud surnuid kirikaiale matta (KM KO, f 199, m 42, 15). Iseloomulik, et viimasena maetute puhul on tihti tegemist väljaspool "normaalset" külaühiskonda seisvate, sellest suuremal või vähemal määral kõrval seisvate isikutega.

Rahvapärимused võimaldavad jälgida ka kalmistuid kui pühakohti ja ohvri-paiku. Võib arvata, et kalmistutele toodud ohvriannid on olnud määratud sinna maetud surnutele. Näib, et keskaegsete külakalmistute puhul on olulist osa etendanud toidu ohverdamine: matuste ajal haual või surnuaial söömine ja mälestuspäevadel kalmule toidu toomine kujutavad endast väga sügavate juurtega tavasid. Kõnesolevaid kombeid on Lõuna-Eestis kohati ette tulnud kuni XIX sajandi lõpuni (RKM II 64, 101 (6) < Rõuge; E 54460/1 < Halliste; ERA II 274, 646 (71) < Räpina; E XIII 21 (119) < Tartumaa; H I 7, 166 (7) < Valga; ERA II 282, 337 (155) < Viljandi), konservatiivsetel setudel on need aga elujõus veel kaasajalgi. Kalmetele ohverdamine kajastub vähesel määral ka arheoloogilises materjalis. Nii võiksid maapinna lähedusest saadud arheoloogilised leiud sageli olla märgiks toimunud ohverdamistest. Kalmule toodud või kalmistul söödud toiduga seostuvad tõenäoliselt mitmete Lõuna-Eesti külakalmete leiumaterjalis esinevad savinõukillud.¹³ Kuna enamasti on arheoloogiliselt uuritud kalmistute

ülemised pinnasekihid põlluharimise, maaparanduse või tee-ehituse käigus lõhutud, puuduvad varasemate kaevamiste aruannetes enamasti andmed juhuleidudena saadud müntide leiuasjaolude kohta. Münte on madalalt, maapinna lähedusest leitud Makitalt, Tääksist, Koikkülalt ja Kõrgepalust. Ka Jaan Jung tõlgendab Sakala ala kalmetelt leitud münte sageli ohvrirahadena.¹⁴ Rahade ohverdamine on arheoloogiliste leidude põhjal olnud iseloomulik eriti XVI ja XVII sajandile. Ohvri- või peietoidule võiksid viidata ka Makita, Vaabina ja Vana-Kuuste kalmetel esinevad vähesed loomaluud.

Vahel seostub keskaegse kalmekoha pühakspidamine muinasusundiliste, mittekristlikku sisu omavate uskumustega. Eesti rahvausundi ürgseimatesse soomeugrilistesse ladestustesse võiks ulatuda arusaam matusepaigal kasvavate puude pühadusest. Arusaam puude ja matusepaiga ühtekuuluvusest on eesti kultuuritraditsiooni sedavõrd juurdunud, et avaldub ka praeguse aja kalmistute puhul. Ses suhtes erinevad Eesti kalmistud märgatavalt näiteks Leedu, Rootsi ja ka Soome surnuaedadest, kus puud sageli puuduvad või täidavad vaid maastikuarhitektuurilise elemendi rolli. Matusepaiga ja puude ühtekuuluvust näib olevat võimalik lugeda eestlastele omaste kultuuriarhetüüpide hulka. Arusaam kalmistutel kasvavate puude sakraalsusest on rahvaluulekogude moodustumise ajaks siiski suures osas juba taandunud. Andmeid pühadest puudest või ohvripuudest esineb Lõuna-Eestis vaid seoses 31 külakalmistuga (3,9%: Sakalas 9, Lõuna-Tartumaal 10, Võrumaal 12 juhul). Paljudel juhtudel on puud maha võetud ja kalmistukoht põlluks tehtud. Siiski mäletatakse vahel, et matusepaik on varem olnud metsaga kaetud. Mõnikord esineb andmeid ka kalmistul kasvavate puude raiumise või vigastamise keelust. Rahvatraditsiooni põhjal on kalmistutel kasvavate pühapuude puhul tegemist enamasti okaspuudega. Puuliigi mainimise korral nimetatakse kaheksal juhul mändi, neljal juhul pärna, kolmel juhul kuuske ja kadakat, kahel juhul kaske ja tamme. Okaspuudega seostub surnutekultus ka setu ja vadja rahvatraditsioonis.¹⁵

Omaette käsitlemist väärivad matusepaikade ja sõna *hiis* olemusliku seose küsimus. Kuigi arvatakse, et see sõna on algselt tähendanud ühtaegu nii surnut kui matusepaika,¹⁶ esineb vastavat toponüümikat Lõuna-Eesti külakalmistutel vaid 15 juhul: Sakala alal Põhjakaal ja Sandral (Suure-Jaani), Mustapalis (Taruvalu), Kalital (Saarde), Reintses, Sammastes, Kuksil ja Kamalis (Halliste), ning Pollis (Karksi); Lõuna-Tartumaal Kastre Pähnimäel ja Terikestel (Võnnu) ning Rõngu Hiigemäel; Võrumaal Meerapalus, Meeksis ja Lintel (Räpina). Olemusliku seose väljendamiseks tundub 1,9%-line korrelatsioon jäävat liialt tagasihoidlikuks. Samas tunneb rahvatraditsioon mitmeid hiiekohti, mis ei seostu ei ajaloolise aja külakalmistute ega muinasaja lõpupoole kalmetega. Olgu märgitud, et suhteliselt vähese hiie-toponüümikaga Lõuna-Eestis on seos vastava sõnatüve ja kalmekohtade vahel siiski mõneti suurem kui väga arvukate

hiiepaikadega Põhja- ja Lääne-Eestis. Neis piirkondades kujutavad hiied ja kalmed endast maastikul selgesti eraldi paiknevaid muistiseid. Nii näib hiis-sõna esinemine kalmete juures olevat mitte olemuslikku, vaid juhuslikku laadi ning tema algne tähendusväli ei pruugi üldsegi olla seostunud surnute ja matusepaigaga.

Vahel võisid kalmetel või nende läheduses toimunud ohverdamistel suht-luspartneriks olla aga mitte ainult esivanemate ja lahkunute hinged, vaid ka muud väed ja olendid. Esineb üksikuid teateid, milles võib aimata toimunud ohverdamiste selgelt muinasusundilist iseloomu. Nii olevat Tabina kalmistu (Vastseliina khk) juures kasvanud kolm püha tamme, mille juures ohverdatud Taarale (KM KO f 200, m 6:2, 19); Ihte kalmistul (Hargla) viidud ande Tooro- või Toori-jumalale (H II 32, 211/2 (25)). Linnamäe kalmistu jalamil seisib varem püha Ukukivi, mis 1920. aastatel õhku lasti (kohalik traditsioon, kuulnud 1985. a) Linte Maarjamäel on jaaniõhtul ohverdatud jumalatele võid, liha, putru, mune, juustu ja kohupiima (EI 58, (402); E X, 4 (10)). Kuigi jumalanimetus Taara näib valdavas osas kuuluvat hilise pseudomütoloogia hulka,¹⁷ viitavad rahvaluule-andmed mingi ligikaudu samakõlalise nimega ja ilmselt Skandinaavia Thoriga seotud jumaluse (Tooru, Toori, Toari jne) tuntusele.

Sageli seostuvad kalmetel või nende läheduses toimunud ohverdamised Tõnise/Tennüse austamisega. Nii on see Mammastes, Alakülas ja Vanakülas (Põlva khk), Ihtes ja Mõnistes (Hargla khk), Villas (Rõuge khk), Kamalis ja Reintses (Halliste khk). (Mammaste: ERA II 245, 307 (6); Alaküla: E 54624; Vanaküla: EI 50 (359); Ihte: HI 9, 677 (106); Mõniste: HI 9, 709/10 (13); Villa: KM KO f 199, m 25, 32; Kamali: Jung, 1898, 15; Reintse: Jung, 1898, 15). Ka Sassi Kabelimäe juures (Nõo khk) kasvanud madala kivimüüri ümbritsetud suur püha tamm, mis olnud pühendatud õnnis-Tõnisele. Puu juurde viidud tõnisepäeval (17. jaanuaril) toitu, et Tõnis loomi õnnistaks (ERA II 239, 655 (4)). Tõenäoliselt ühendab Tõnis/Tennüs endas niihästi püha Antoniuse kui mingi muinasusundilise kodu- ja majapidamist hallanud jumaluse jooni. Kultuse muinasusundilisele algupärale viitavad nii ohvriandide asetamise kohad ja viis kui ka muud teated selle iseloomu kohta. Vanakülas, Alakülas ja Mammastes on vastavad ohvriandid viidud ohvripuude juurde, Villas tõnnikivile, Mõnistes sügavasse auku. Tõnisepäeval on Reintses mängitud torupilli, Mõnistes ja Ihtes ohverdatud seapäid. Viimasel juhul on annid antud kellegi vana naise kätte, kes on nad ära keetnud. Osa ohvritoidust saanud vaimudele, teise osa söönud ohverdajad ise kohapeal. Mammastes olevat Tõnis ise koos väikese koeraga ohvriande vastu võtmas olnud. Märkimisväärne, et peale tugevaid muinasusundilisi jooni omava Tõnise/Tennüse teisi pühakuid ohvrisaajatena kordagi ei mainita. Nii näib rahvatraditsioonis kajastuvat kalmete läheduses toimunud ohverdamiste selgelt ristiusueelne päritolu, aga ka Tõnise/Tennüse

teatud määral eriline koht isikuliste vaimolendite seas. Muude haldjastaatustes olendite puhul pole kindlamaid seoseid matusepaigaga seevastu kuidagi võimalik esile tuua.

Kokkuvõttes ei selgu külakalmistute juures toimunud ohverdamiste puhul siiski kuigi tihti, kas ohvrikoht on asunud kalmistul, selle vahetus läheduses või mujal lähemas ümbruskonnas. Enamasti jääb teadmata, kas tegemist on juhusliku või olulise ja tähendusliku koospaiknemisega. Kui kalmistul kasvavad pühapuud võiksid tõenäoliselt otseselt seostuda matusepaiga kui terviku sakraalsusega ja olla esivanemate hingede asupaikadeks,¹⁸ siis Tõnisele/Tennüsele ohverdamise puhul näib sisuline side kalme ja surnutega jäävat siiski üsnagi hüpoteetiliseks. Vähemalt seni pole rahvatraditsioonist õnnestunud leida teateid, mis kinnitaksid Tõnise/Tennüse seost surnutega. Siiski näib olevat alust arvata, et kalmistu on vahel moodustanud osa teatud sakraalsest piirkonnast, kus suhtluspartneriteks polnud mitte ainult esivanemate hinged, vaid ka muud väed ja olendid.

Muinasusundilistest kihistustest tunduvalt selgemini tuleb rahvatraditsioonis esile uskumuste keskaegne sünkretistlik-katoliiklik ladestus, ning seda eeskätt arvuka *kabeli*-tüvelise toponüümika ning hävinud kirikutest kõneleva pärimuse näol. Kohanimede põhjal on iseäranis Tartumaal paljud kalmistud oma kasutamise ajal olnud seotud kabelitega. Sellele viitab sageli esinev Kabelimäe, -aseme või -koha nimetus. Vahel tuntakse külakalmistuid kui väikeste puukirikute surnuaedu. Jättes käesolevas töös vaatluse alt välja kabelitele ja kirikutele viitava pärimuse sügavama analüüsi, märkigem vaid, et vastavat toponüümikat ja pärimust esineb kogu Lõuna-Eestis 220 (28%), sh Lõuna-Tartumaal 110, Võrumaal 76 ja Sakala alal vaid 34 külakalmistu puhul. Kabeli-toponüümika ja pärimuse arvukus annab tunnistust väikeste maakabelite rohkusest katolikaegses Lõuna-Eestis, eeskätt Tartumaa lõunaosas.

Seoses mitmete külakalmistutega esineb vaadeldavas rahvatraditsioonis andmeid mitmesugustest üleloomulikest või seletamatust juhtumustest. Arvukaima alarühma moodustavad teated vaimude või muude üleloomulike olendite nägemise ning matusepaiga kartmise kohta, kusjuures sageli piirdatakse vaid nägemuste olemasolu mainimisega. Sageli kirjeldatakse vaime kui valgeid kogusid või valgetes riietes inimesi; üksikasjalikumad kirjeldused on siiski individuaalsed ja mitmekesised. Nii silmanud üks hommikupoole ööd Tartusse minev peremees Parveotsa küla Ankru talu maal oleva Kabelikurmu kohal (Võnnu khk) Kabeliorust tulemas valges kleidis naisterahvast; hobune ajanud ennast hirmunult tagajalgadele püsti (ERA II 240, 601/2 (22)). Võnnu kihelkonnas Rasinal nähtud Paagnapalus alasti vaime (RKM II 213, 191 (1)), Rasina Kärša kiriku aseme juures kohanud karjased aga naist, kes lähenemisel järsku kadunud.¹⁹ Siimu Tuesu Kalmemäel (Viljandi khk) tulnud möödujatele vastu vaim, kelle

ühes käes olnud või-, teises räimetaldrük; võitassi olevat vaim näidanud, räimetassi aga ka pakkunud (ERA II 123, 284 (39)). Mitmesuguseid lugusid on räägitud seoses Teedla mõisa piiril oleva Osjasaarega (Rannu khk), kus asub hävinud katoliku kirikuga seostuv matusepaik. Nii kohatud seal võtmekimbuga väikest halli vanameest; hilisõhtusel ajal nähtud samas tantsivat valges riides preilit, kes kasvanud suuremaks ja seepeale kadunud (ERA II 242, 171 (3)). Vanamõisa Palu kalmel (Halliste) nähtud kord valgeid naisterahvaid, kord aga ilma peata vasikat (RKM II 107, 200/1 (2)). Teateid loomakujulistest vaimolenditest esineb seoses ristiusuaegsete külakalmetega siiski harva. Olgu vaid märgitud, et katolikuaegseks matusepaigaks peetavalt Liitsu Laidemäelt (Sangaste khk) pidavat igal keskööl punane kukk lendama Reinu talu ahjule ja kui kell 12 lööb, sealt tiibu lehvitades jälle lendu tõusma (E 52888). Rasina Tigase talu maal olevas Paagnapalu kalme piirkonnas kohatud pörsakarja (RKM II 210, 283 (1)).

Vahel on vaimu nähtud ka mahajäetud külakalmistutele ehitatud hoonetes; vastavaid teateid on Viljandi kihelkonnast Kärksi, Ruudi ja Uusna, Hallistest Kaubi ja Saarest Laaksaare kalmete kohta (Ruudi: vt. viide 7, lk 109; Uusna: samas, lk 197-198; Kärksi: H I 9, 161/2 (2)). Seletamatuid nähtusi - uste iseeneest avanemist, samme ning koorte nähtava põhjusest haukuma hakkamist vanale kalmekohale ehitatud hoonetes on täheldatud veel kaasajalgi. Vastavad andmed on autori poolt fikseeritud 1984. aastal Kose kihelkonnas asuvalle Silmsi külakalmele 1960. aastatel ehitatud elamu kohta, Kärksis on vaimud vaevanud loomi, lasknud neid lõast lahti ja loopinud rehe all inimeste pihta õlekubusid. Nähtused kadunud pärast paiga pühitsemist (H I 9, 161/2 (2)). Vasara talu rehes nähtud videviku ajal "kohutajaid" (vt viide 7, lk 107; H III 28, 142/3 (1)). Kaubi mõisa moonakate rehes, mis ehitatud vanale kalmekohale (Halliste khk), kuulsid linategijad sageli oigamist. Paigas ei ole julgetud magada: kardetud, et oigajateks on surnute vaimud (ERA II 236, 322/3 (8)). Laaksaare kalmele sauna ehitatud vana Kusta leidnud kord sauna sisse minnes eest kirstus naise surnukeha: "*Siss ollu vanal Kustal nahk hirmu täüs: pagõsi vällä ja lahkse sanna maha*". Surnud ei jätnud igaõösisit lõõri juures käimist järgi enne, kui ehitusel välja tulnud luud olid maha maetud (ERA II 265, 585/9 (2) < Rápina).

Esineb ka üksikuid teateid vaimude ja inimeste füüsiliste kokkupuudete kohta. Nii on Pragi, Kerita ja Lahmuse kalmetel vaimud möödujatega pimedal ajal jõudu katsunud. Lahmuse Kõrgemäel (Suure-Jaani khk) nähtud tonte ja viirastusi, kes pärast loojangut sealt üle käivate inimestega maadlema hakanud; kes kuu poole saanud hoida, see võitnud (viide 7, 216). Kerita Laose kalmel (Suure-Jaani khk) kiikunud neljapäevaõhtuti vaimud toomingate otsas ning maadelnud möödujatega kuni kukelauluni (vt viide 7, lk 216). Pragi Kasumetsa kalmel (Põlva khk) olla üks mees kuni kukelauluni vaimudega vägipulka vedanud (H I 9, 870 (183)). Naha kalmel (Rápina khk) on vaeslapsel ilmunud rahvariites eit, kes

ütelnud end olevat tema vanavanaema ning andnud lapsele hõberaha: “*Ei mul manalas raha vaja pole, säh, võta need omale ja ela tões ja õiguses nagu mina enne sind olen elanud!*” Lapsel polevat eluaeg millestki puudus olnud (KM KO, f 200, m 8:5, 11). Ka ühele Osjasaares magajale (Rannu khk) olevat kolm korda “*Mine eest ära!*” hüütud; seejärel visatud magaja viudi eemale põõsasse. (ERA II 242, 171 (3)).

Kuigi rahvasuu tunneb kalmekohtadel nähtud olendeid reeglina vaimude nime all ja seos surnutega leiab otsesõnu mainimist vaid üksikjuhtudel (*surnute vaimud*), jäävad surnud külakalmistuid käsitlevates pärimusteadetes siiski selgesti äratuntavaks. Olgu siinkohal märgitud, et Tagulas on vaimude ilmumine ennustanud mõne külaelaniku peatset surma (AA 84:2, 33). Kordagi ei tulle ette kalmekohtadel manifesteeruvate vaimolendite hingedeks nimetamist.

Sageli ilmutavad end külakalmetel surnud, kes on antud paigas võõrad ega ole kuulunud püsielanike hulka. Nii käinud Mõniste Tallina metsa ääres oleva vana Tiinuspalu kiriku asemega seotud surnuaiast (Hargla khk) igal reedel kolm istukile maetud röövlit kirikuaseme peal kaklemas ja süüdistanud üksteist vastastikku oma surmas (ERA II 243, 630 (37)). Parmu külas Paina metsas (Kambja khk) asuvas mustlaste matusepaigas (*mustlaste kapel*) nähtud öösiti kella 12 ajal püssi ja padrunitaskuga mustlase luukeret, kes küsinud vastutulijalt rahakotti ja ilusaid rõivaid (ERA II 241, 227 (12)). Veskimäe Hurdaorus (Võnnu khk), mis pärimuse järgi on langenud vene sõdurite matusepaik, näinud möödudjad, kuidas maa seest tõusnud käsi ja küsinud vene keeles tubakat: “*Dai tabak!*”; ka on mõisa moonakad selles paigas silmanud kahe meetri pikkust madu.²⁰ Hargi Miku kalmel (Urvaste khk) hakanud hallis sinelis soldati vaim last taga ajama (RKM II 155, 314/15 (3)). Voltveti Suitsumatsi kalmel (Saarde khk) läinud vaimud liikvele pärast kruusavõttu; möödudjad näinud kalme juures silla all sõdureid ennast pesevat ja vihtlevat (ERA II 236, 451 (15)). Peedu kalmel (Saarde) ilmunud kaks madruse- ja mereväevormis meest, kellest üks istunud jutustaja vankrisse ning viivu pärast kadunud (ERA II 3, 123/4 (2)).

Vahel võivad kalmetega seotud lood omandada ka õudusjutulise värvingu. Nii on kusagil Tartumaa edelaosas paikneva, hõreda metsaga kaetud Koolumäe kohta kirja pandud järgmine lugu: “*Selle mäe sisse maetud katku aegu inimesi, sest kõik surnuaiad olnud täis. Korra läinud üks mees öösel üle mäe. Mees olevat natuke kartnud. Korraga tulnud üks vaim mehele kallale. Mees hakkas jooksuma, kuid varsti oli vaim järel ja mehe kõris. Mees surnud ära. Vaim võttis mehe ja vedas mäe arjale. Sääl oli koputanud vasaku jala kannaga kolm korda ja säääl tekkis sügav auk. Siis vedanud vaim mehe auku. Säääl olnud ka teisi vaime. Vaimud kogunenud mehe ümber ja hakanud teda sööma*” (ERA II 242, 561/2). Surnute õgimise motiiv on külakalmete puhul harvaesinev; vaid Kapralil (Karksi khk) on katku ajal maetud surnukehi keegi öösiti

söömas käinud. Talumees, kes otsustanud oma naise hauale valvama jääda, kuulnud häält, mis ütelnud, et surnuid ei söö mitte karu, vaid Jumala viha (E10325/6). Soe kalmistul oleva pärimusliku surnukambri kohta räägib jutt, et keegi möödakäija näinud seal üht elajalikku toorest meest surnuid söövat; juhuslik pealesattuja veetud surnuteõgija poolt kaasa (ERA II 245, 167/179, (6)). Kobõla Sälgusmäel (Urvaste khk) nähtud koledat musta meest, raudork käes, kolme musta hobusega läbi õhu sõitmas (ERA II 243, 379 (8) < Urvaste). Esitatud näited ei kujuta endast siiski mitte reeglit, vaid seda kinnitavat erandit. Külakalmistutel esinevad nähtused tekitavad küll hirmu ja kõhedust, kuid ei oma enamasti otseselt pahatahtlikku ja inimvaenulikku üldpilti. Ka nimetuste osas seostuvad külakalmistutel esinevad nähtused kurjade jõududega rahvasuus vaid mõnede Hargla kihelkonna kalmete puhul. Nii kõneldi Hargla Annemõisa pedastikus oleva “rootsi sõja aegse” matusepaiga kohta, et seal olevat vanasti vanujuudaid olnud; möödaminevaid inimesi olevat seal öösel kella 12 ajal hirmutatud (RKM II 63, 483/4 (10)). Vanatondid elanud ka Saru Katri kiriku kõivistikus, mis pärimuse järgi on vana sõjamatuse asupaigaks; öösiti olid nad tulnud alla tee peale ega olevat lasknud inimestel edasi minna (RKM II 63, 483 (8)). Hargla Valgemäel olevat samuti nähtud kuradeid (autori andmed 1984. aastast). Needki vähesed teated ei käsitle kirjeldatavaid vaimolendeid kui kurjuse absoluutkehastuse ilminguid, pigem on tegemist pelgalt nimetusemuutusega: ristiusu sügavama omaksvõtmise käigus on vana kaduva uskumustemaailma asukad asetatud negatiivsesse valgusesse.

Kokkuvõttes on kalmetel ilmuvate vaimolendite hulk siiski kuidagi neutraalse üldilmega. Kuigi reeglina tekitab kohtumine surnute vaimudega elavates hirmutunnet, ei käsitle Lõuna-Eesti rahvatraditsioon neid hea ja kurja absoluutskaalal deemonlike ja olemuslikult pahatahtlikena. Vaimud on olendid, kes elavad omaette elu omas maailmas, millega kokkupuuted on elavatele küll kohutavad, ent reeglina siiski mitte hukatuslikud, kui kahjustav sekkumine puudub.

Omaette suure uskumusliku sisuga teadete rühma moodustavad jutud kalmetel oigavatest, soiguvatest, vinguvatest, undavatest, karjuvatest või muul kombel häälitsevatest ning vahel ka vahtu välja ajavatest inimluudest. Vastavaid andmeid esineb seoses 31 Lõuna-Eesti külakalmistuga (21 Sakala alal, 8 Lõuna-Tartumaal ja 2 Võrumaal). Nii on Mõnnaste Leemendi kalmel (Tarvastu khk) mängivad lapsed kuulnud seal palaval päeval mingit veidrat inisemist. Põhjust otsides ja seda mitte leides joostud hirmunult koju. Kodus olid vanemad inimesed teadnud rääkida, et sinna künkale oli Põhjasõja ajal palju inimesi maetud. Kuna seda tehti ilma vaimuliku talituseteta, siis kiunuvat nüüd nende kondid ilmade muutudes (ERA II 237, 353/4 (2)). Peedu kalmel (Saarde khk) nähtud vahus pealuud, mis karjunud “valuu, valu!” (ERA II 245, 125/6)

(1)). Suurte vaheaegade järel ilmunud sinna järjekindlalt mingi kont, mis ajanud vahtu välja ja teinud ikka “mpakk, mpakk”. Arvatud, et see olevat mingi sõdade või katku ajal maetud surnu luu (ERA II 3, 518 (6)). Päidla vallas oleval, lähemalt identifitseerimata Kalmemäel (Otepää khk) karjunud surnute luud tihti, mistõttu paljud inimesed pole julgenud õhtul seal olevat teed mööda käia. Karjuv luu ajanud vahtu välja, sest ta olnud maetud ilma jumalasõnata. Kooliõpetaja läinud koos lastega mäele, matnud luu maha, peale lugenud jumalasõna ja laulnud koos lastega. Sellest ajast polevat luu enam karjunud (ERA II 239, 655 (49)). Luude rahustamise viisidest mainitakse mahamatmist, millele sageli lisandub veel kiriklik õnnistamine, palve või jumalasõna lugemine.

Teateid aktiivselt tegutsevatest luudest või kehaosadest esineb vaid üksikjuhtudel. Nii ajanud Tsirla kalmel pealuud inimesi taga (KKI KK, Otepää). Ka Anikatsi kalmel (Paistu khk) hakanud pealuud veerema ja häälitsema. Lina-kiitkujad põgenenud, kuid kätte jäänud üks sulane, keda luud palunud oma rahu mitte rikkuda (E 45229/10). Unipiha ja Lätiküla vahel oleval Koolusaarel (Kambja khk) näinud keegi mees kahte verist jalga enda poole tulevat; ka kuulnud sealt kontide kolinat (ERA II 241, 406/8, (4, 5)).

Vahel tunneb pärimus külakalmistuid pühade aladena, kus on keelatud mistahes kahjustav inimtegevus, näiteks puude langetamine. Samalaadne traditsioon on tuntud ka Ingerimaal²¹ ning Marje Joalau suulistel andmetel vepslastegi juures. Nii olnud Anikatsi Kullese talu maal olevate kalmekohtade rikkumine vanasti kõvasti keelatud (H III 24, 397/8 (9)). Naistevalla kalmel (Halliste khk) polevat lubatud pidutseda: kui seda teha, saab karistada (ERA II 236, 200 (4)). Äriküla Nuuda kalme (Karksi khk) üles kündnud noort peremeest vaadanud vanad inimesed põlgusega ja ennustanud talle õnnetust (ERA II 236, 567 (5)). Saatel (Karksi khk) hoiatanud vanad kohalikud elanikud veel 1990. aastal uustalunikku vana kalmekohta üles kündmast: “*Hakkavad adra vastu koputama!*” (kohalik traditsioon, kuulnud 1991).

Vanade matusepaikade kahjustamine on vahel pärimuste kohaselt endaga kaasa toonud ka reaalse kättemaksu. Nii olevat välk maha löönud Võnnu kihelkonna Kaarlimõisa Korbi talu kalme põllukstegija (kohalik traditsioon, kuulnud 1993. a). Mustajõel (Põlva khk) löönud välk põlema kalmele rajatud rukkipollu ja ka Villa elumaja (KM KO, f 199:1, 17). Külitse kalme (Nõo khk) üleskündmise järel (inimluid tuleb seal põllust välja veel praegugi) kuulnud üht häält ütlemas, et paiga lõhkumine õnne ei too; rehepeksu ajal põlenudki rehi koos rukkisaagiga ära (H II 30, 583). Kuressaares (Tarvastu khk) on kalmekoha üleskündja ühe jutu kohaselt surnud juba samal ööl, teise variandi kohaselt polevat temaga aga vaatamata kalme üleskündmise keelule midagi juhtunud (vt viide 7, lk 214; KM KO, f 200, 5:6, 6). Palamuste Mooritsa kalme (Rõngu khk) põlluks teinud mehel lõppenud kõik loomad (Pühaste kodu-uuriija Elmar Maasiku andmed); Akste

Rämmeli kalmel (Võnnu khk) olevat keegi kaevanud, jäänud põdema ja varsti surnud.²² Mitmeid erinevaid lugusid seoses üleskündmisega esineb Karksi kihelkonnas asuva Kaprali talu kalme kohta. Kui peremees kalmet vähemaks kündnud, hoiatanud üks hääl: “Jäta mulle üks hobuse väherduski maad puutumata!” Peremees polevat hoiatust kuulda võtnud ja jäänud kurgutiisikusse (ERA II 241, 468 (8)). Teise variandi kohaselt olevat Kaprali talu peremees kaotanud pärast kalme põllukstegemist kõik oma lapsed: nad kas surnud kurgutõppe või olevat Pell nad ära kägistanud (E 10235/6; RKM II 94, 32 (53)). Pollis (Karksi khk) on Ilbaku kalmele maja ehitanud meister pannud ehituse käigus välja tulnud pealuud keppide otsa, mispeale valmissaanud majast hakanud öösel koputamist kostma. Peremees läinud targa juurde, kes käskinud pealuud maha matta ja palvet lugeda. Seepeale koputamine kadunud, kuid kolbad tokkide otsa ajanud meistril olevat peagi kõik lapsed ära surnud (ERA II 236, 568). Kui Uderna Raudsepa kalmelt 1930. aastatel kruusa võeti, pandud pealuud seisma oja ülekäigukohana kasutatava raudteetruubi alla. Juhtumi meenutaja - ainus vanem kohalik elanik - uskus end olevat teistest kauem elanud seetõttu, et ta kunagi polnud kõndinud üle silla all olevate pealuude, vaid läinud alati ringi. Kõik, kes üle kolpade kõndinud, olevat juba ammu surnud (kuuldud Uderna raudteevahilt 1985.). Vahel pole tagajärjed olnud siiski nii traagilised. Lagujal ilmunud kalme põllukstegemise ajal kummalised hallid loomad ja palunud kündmine lõpetada, kuid neist polevat välja tehtud (Mss 113). Riisal nähtud pärast kalme põllukstegemist määratud hulka valges riides inimesi põllul kütist tegevat.²³

Ka esemete kalmekohalt äravõtmine on vahel põhjustanud kättemaksu. Nii on Vanakülas (Põlva khk) mistahes asja - isegi vankrilt mahakukkunud õlekoo ülesvõtmine toonud kaasa tõsise haigestumise: “*Matsi Juhan lännü üle Kalmeti mäe õle kuurmaga. Kats kuppo õlgi sadanu' maaha. Noid es täü' sinnä' jättä, võtnu' üles. Jäänü' haiges, keik luujako' haige'. Imä küsinü': "Vast sa midägi Kalmeti mäelt võtit?" Imä ol' sis tõse üüse veenü sinnä Kalmeti mäele andit. Poig saanu' terves' "* Kalmetimäelt millegi äravõtmise läbi külgesaadud tõvest olnud võimalik lahti saada vaid eseme tagasiviimisega (H, Mapp 655, (1-5); E 72240 (2)). Kui Võmmorski kalmel (Setumaa) seisnud kivirist mõisa lauda seinä müüritud, alanud loomade suremine, mis lõppenud alles pärast risti tagasiviimist (kohalik traditsioon, kuuldud 1984). Uueküla Kivistiku kalmel (Nõo khk) on pärast sealt ehete leidmist ilmunud unes keegi noor naisterahvas ja oma asju tagasi küsinud (kohalik traditsioon, kuuldud 1985). Põhjaka Nõmme kalmelt (Suure-Jaani khk) laste leitud ehted ja helmed maetud vanemate poolt tagasi - et surnud ei hakkaks lapsi hirmutama.²⁴ Soeküla vanal surnuaial (Urvaste khk) olevat õhus parvena ringitiirelnud surnuluudest üks möödakäivale mehele salaja taskusse pugenud. Kodus voodisse minnes kuulnud mees naljakat klöbinat: luud, mis enne surnuaia kohal lennanud, tiirelnud nüüd ümber maja.

Meest hüütud nimepidi ja öeldud “Anna siia!” Kuub hakanud nagis liikuma, luu hüpanud taskust välja ja hakanud toas ringi lendama. Mees teinud akna lahti ja luud lennanud kõik koos surnuaia pole; rivi olnud mitu versta pikk (ERA II 245, 167/79 (7))

Teateid eksitamisest esineb ristiusuaegsete külakalmistute kontekstis Lõuna-Eestis vaid 3 juhul. Nii piinavat vanatont Mõnistes Talina metsa servas oleva Tiinuspalu kiriku aseme ja sellega seotud surnuaia läheduses igal aastal ühe päeva üht inimest eksitamisega (ERA II 243, 630 (37)). Eksimisi tuleb ette ka Suure-Jaani kihelkonnas Võistre kalme (ERA II 237, 208/10 (4)) ja Kobruvere Tiitsu Kalmemäe (ERA II 10, 501/3) ümbruses. Külakalmete puhul harva esinevaid eksitamisjuhtumeid võiks ehk seletada matusepaigas leiduva inimteadvust mõjutava jõuväljaga. Jäägu siinkohal siiski lahtiseks, kas viimase olemasolu tuleneb kalmesse maetud surnutest või matusepaiga enese looduslikest omadustest.

Muude üleloomulike nähtustena olgu seoses kalmekohtadega ära märgitud veel üksikjuhtudel esinevad hääled. Nii on Külitse Pähnimäelt (Nõo khk) kuulnud ülestõusmispühadel inglilaulu (Mss 115m), Orava Jaanikesingi kalmelt (Räpina khk) jõuluööl muusikat (KM KO, f 200, m 8:5, 10), Uue-Kariste kalmelt (Halliste khk) neljapäeva õhtuti laulu ja kellahelinat.²⁵ Arula kalmelt (Otepää khk) on laulu kuulnud mardi- ja kadripäeva vahel (KM KO, f 199, m 42, 9/10), Kastre Pähnimäelt (Võnnu khk) aga uusasta- ja jaaniööl (ERA II 240, 638 (48)). Kokkuvõttes näivad need nähtused seostuvat siiski mitte niivõrd matusepaikade eneste, kuivõrd seal pärimuslikult asunud kabelitega.

Ka jutud peidetud varandustest ja nendega seotud rahatuledest jäävad külakalmistute kontekstis haruldaseks. Rahatulesid on nähtud Lõuna-Eestis vaid Uderna (Rõngu khk) ja Keisriküla (Helme khk) kalmel (KM KO f 200, m 12:1, 29; vt ka viide 7, lk 143). Reintse kalmel (Halliste khk) käinud vanapagan pärast kiriku kadumist raha kuivatamas (E,StK 23, 123 (2)). Raha olevat peidetud Räpina kihelkonna Süvahavva ja Niitsiku kalmetele (RKM II 209, 412 (1); HI 8, 338 (19)) ning Heimtali Masa kalmele.²⁶ Toop kulda olevat ka Rimmu Nahksepa kalmel (Halliste khk); kellelegi olevat unes juhutatud, et selle saab kätte neljapäeva öösel enne kesköist kukelaulu.²⁷

Vaadeldud rahvatraditsiooni põhjal näivad kalmekohtadel ilmnevate üleloomulike nähtuste ja vaimulugude tagamaad seonduvat valdavas osas sinna maetud surnutega. Nii vaimude kui umbluu traditsioon kajastab usku seosesse surnu kui oma eksistentsi jätkava olendi ja keha jäänuste vahel. Wundt-Arbmani hingefenomenoloogiasitluse kohaselt on kalmekohtadel ilmuvate vaimolevuste puhul tegemist irdhinge (*Freiseele*), st isiku vaimse identiteedi kandja avaldumisega.²⁸ Vaba- ehk irdhing võib esineda erinevates dematerialiseerumistasmetes; sealjuures pole ta surnuhingena materiaalist kaugeltki samavõrd

vabanenud kui une või transi ajal elava inimese kehast lahkununa.²⁹

Näib, et külakalmistutel ilmnevad nähtused seonduvad suuresti kahe mõneti erineva olenditekategoriaga: tegemist võib olla matusepaigaga seotud surnute kogukonna kui terviku, aga ka üksikute anomaalsete ja kummitavate indiviidide avaldumisega. Arusaam kalmistust kui sinna maetud surnute kollektiivsest asumispaigast näib seostuvat eeskätt teadetega, mis käsitlevad üleasutumisi kalmekohtade kui sakraalse ruumi vastu. Nii näib surnute kogukonna kui tervikuga olevat tegemist kalmete lõhkumise või kahjustamise kontekstis ilmuvate vaimolendite, samuti karistuse esilekutsumise puhul. Kalmetega seonduvate vaimolendite teise, rahvaluuleteadetes nähtavasti arvukamalt esindatud rühma moodustavad teatud mõttes anomaalsed, õnnetud ja rahu mitte leidnud hinged. Viimaste seas näib silmapaistvalt suur olevat küla- ja taluühiskonnast väljaspool seisvate surnute (sõdurid, mustlased, mõisapreilid jne) osakaal - eeldused maise ilmaga sidemete jäädavaks katkestamiseks on kohaliku päritoluga surnutel ilmselt märksa suuremad kui võõrsilt pärit ja juhuslike asjaolude tõttu külakalmistutele maetud isikutel, kellel vajalikud siirderiitused on sooritamata jäänud. Tumedate jõududega seotud olendite osa näib külakalmistutel jäävat suhteliselt tagasihoidlikuks. Ilmselt tuleneb enamus vastavaid teateid kristianiseerumisega kaasnenud üldisest vaimolendite demoniseerimisprotsessist: rahvatraditsioonis kuradi või selle rahvapäraste nimetustega seostuvad teated taanduvad negatiivsesse valgusesse asetunud surnuhingedele ning kujutavad endast suhteliselt hilist ladestust.

Oigavates ja häälitsevates surnuluudes peegelduvad seevastu ilmselt mitte otseselt hingekujutelmad, vaid ürgsed uskumusladestused, mille kohaselt olend jätkab oma eksistentsi keha jäänuste näol. Kaudselt võib häälitsevate ja end liigutavate surnuluude traditsiooni seostada ka arusaamadega elavast laibast - füüsiliselt edasielavast surnukehast. Vastava traditsiooni olemasolu näivad Lõuna-Eesti külakalmete puhul kajastavat siiski vaid vähesed teated kalmekohtadel toimunud jõukatsumistest. Kuigi piir elava laiba ja nähtaval kujul esineva irdhinge vahel jääb sageli väga ebamääraseks ning arusaamad kummitavast hingest ja elavast laibast on tihti segunenud,³⁰ näib kalmekohtadel kohatud vaimolendite puhul enamasti olevat siiski tegemist ainelise ilma kütkeist täielikult vabanemata surnuhingedega, kes jätkavad oma traagilist ja anomaalset eksistentsi mingis ebamäärases peenmateriaalses vormis.

Külakalmistutega seostuv rahvatraditsioon annab tunnistust sellest, et eesti ristiusuaegses rahvausundis on paralleelselt esinenud nii muinasusundilised kui kristliku sisuga uskumused. Rahvaluulematerjalide põhjal on sellises sünkretistlikus kaksikusundis ristiusueelsed uskumuselemendid etendanud veel kuni XIX sajandini küllaltki kaalukat osa.

Allikad:

AA - Eesti TA Ajaloo Instituudi arheoloogiasektori arhiiv.
E; E,StK; ERA; H; RKM - Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalised rahvaluulekogud.
KM KO - Eesti Kultuuriloolise Arhiivi materjalid.
Mss - J. Jungi kirjakogu TA Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori arhiivis.

Kirjandus

1. Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 1982, lk XXVI:8.
2. Hausmann, R. Ausserkirchliche Begräbnisplätze im Estenlande in christlicher Zeit. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (1902). Jurjew (Dorpat), 1903, lk 134-155; Westrén-Doll, A. "Abgötterey" zum Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (1925). Dorpat-Tartu, 1926; Köpp, J. Kirik ja rahvas: sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund, 1959.
3. Valk, H. Lõuna-Eesti talurahva matmiskombestik ja selle uskumuslikud tagamaad 13.-17./18. sajandil. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus. Tartu, 1992, lk 215-216.
4. Op cit, lk 217-219.
5. Valk, H. The Burial Grounds of Estonian Villages from the 13th to the 18th Centuries: Pagan or Christian? Tor 24. Uppsala, 1992, lk 203-228.
6. Valk, H. Põletusmused keskaegses Lõuna-Eestis. Kleio, nr 7. Tartu, 1993.
7. Jung, J. Muinasaja teadus eestlaste maalt II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt Pernu ja Viljandi maakonnast. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused IV. Jurjev, 1898, lk 106.
8. Op cit, lk 106.
9. Op cit, lk 32.
10. Op cit, lk 43.
11. Vahtre, S. Jooni eesti rahva demograafilisest arengust ja vaimse palge kujunemisest feodaalajal. Etnilisest ühendusest sotsialistliku rahvuseeni. Eesti NSV ajaloo küsimusi X. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 789. Tartu, 1987, lk 29.
12. Liiv, O. Suur näljaaeg Eestis 1695-1697. Akadeemilise Ajaloo Seltsi Toimetised IX. Tartu, 1938, lk 322, 330.
13. Vt viide 3, lk 156-157, joonis 26.
14. Vt viide 7, lk 147.
15. Ariste, P. Vadjalaste puu- ja metsakultusest. Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXX. Tallinn, 1977, lk 147-156, lähemalt lk 150 - 153.
16. Loorits, O. Grundzüge des estnischen Volksglaubens. Uppsala-Köpenhamn. I. 1949, lk 121-122, III. 1957, lk 11-19. Koski, M. Itämerensuomalaisten kielten hiisisanue. Semantinen tutkimus I. Turun Yliopiston Julkaisuja. Sarja A, series C, 5. Turku, 1967, s 79-81, 171.
17. Loorits, O. Estnische Volksdichtung und Mythologie. Tartu, 1932, S 36-37; Loorits, O. Grundzüge des estnischen Volksglaubens. Uppsala-Köpenhamn . II - 1951,

S 35-42; Viires, A. Taara, avita! Looming 1990, 10, lk 1410-1421.

18. Moor, A. Miks me kuuse tuppä toome? In: Eksperimentaalne folkloristika. Tartu, 1993, lk 36-41.

19. Rootsmäe, L. Võnnu kihelkonna kohanimed ja ajalugu. Tartu, 1990. Käsikiri Eesti Rahvaluule Arhiivis, lk 436-437.

20. Op cit, lk 126.

21. Lukkarinen, J. Inkeriläisten vainajainpalveluksesta. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia XXXV. Kansantieteellisiä tutkielmia, omistettu Kaarle Krohnille. Helsinki, 1914, lk 13.

22. Vt viide 19, lk 518.

23. Vt viide 7, lk 214.

24. Vt viide 7, lk 215.

25. Vt viide 7, lk 13.

26. Vt viide 7, lk 128.

27. Vt viide 7, lk 26.

28. Paulson, I. Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung. Stockholm, 1958, S 57.

29. Op cit, S 278; Paulson, I. Seelenvorstellungen und Totenglaube bei nordeurasischen Völkern. In: Ethnos 1961, S 1-2, 84-118.

30. Op cit, S 85.

EESTI MARDILAULUDE USUNDILISEST TAUSTAST

(TEEKONNA-MOTIIV)

Ülo Valk. Eesti, Tartu

10. novembril tähistatakse Eestis mardipäeva, mille katoliiklikuks aluseks on püha Martinuse mälestuspäev. Maskeeritud mardisandid külastavad kodusid, korjavad ande ning õnnistavad põldu, karja ja inimesi. Mardipäev on üks tähtsamaid hingedeaja pühaid, sageli selle perioodi lõpudaatumiks loetud tähtpäev. Mardisandid esinevad laulu saatel, mis moodustab terve tsükli. Tuppatallemislaulu üks keskseid motiive ongi tuleku poeetiline kirjeldus. Alljärgnev on katse laulutekste analüüsisel selgitada sanditamiskombe aluseks olevaid kujutelmi. Teekonnamotiivi tunnuseks on “Mart on tulnud kauge’elta” (resp “kaugelt maalta”). Enamasti on kirjeldus siiski pikem, haruldane pole 20-25